

DOI: 10.7596/taksad.v8i4.2332

Citation: Gül, H. (2019). Ahmet Yesevi'de Aşk Kavramı: Divan-ı Hikmet Üzerine Bir İnceleme. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4), 536-549. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2332>

Ahmet Yesevi'de Aşk Kavramı: Divan-ı Hikmet Üzerine Bir İnceleme

The Concept of Love in Ahmad Yasawi: A Study on Diwan al-Hikmah

Halim Gül¹

Abstract

As in Sufi thought, the concept of love is one of the fundamental dynamics of Ahmad Yasawi's thought. According to Yasawi, it is only by love possible that the human being can communicate with his creator. Therefore, all creatures have innate love. Love, a mediator between man and his Lord, is a fire that burns everything except the beloved. If there was no love, there would not be any being. Thus, reason and logic alone never suffice to understand the existence. So, the nature of life is incomprehensible without love. The sense of love is a characteristic exclusive to human among the beings. Islam, the most appropriate religion for human nature, and Islamic society formed in the spiritual atmosphere of this religion have processed this divine and human sense especially through mysticism in accordance with the purpose of the creation of humankind, and transformed it into the driving force of Islamic civilization. Not found as a term but included as a concept in the Qur'an and Sunnah, love (ishq) is in detail discussed in the Sufi works, and expressed by a great deal of symbols. According to the Sufi thought, the reason for the creation of the creatures is Allah's desire to be known and the affection he has toward his creatures. Therefore, the creatures have risen to the level of existence owing to the affection between the Creator and the created. Due to the fact that love is a feeling exclusive to humankind, human being has become the caliph of Allah. The concept of love is of great importance in the Sufi thought, especially in Diwan al-Hikmah by Ahmad Yasawi.

Keywords: Sufism, Ahmad Yasawi, Diwan al-Hikmah, Love, Affection.

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı. orcid.org/0000-0002-9173-5509 E-mail: halimgul@hotmail.com

Öz

Aşk kavramı tasavvufî düşüncede olduğu gibi Ahmet Yesevî düşüncesinin de temel dinamiklerinden birisidir. Yesevî'ye göre, insanın aratıcısı ile iletişime geçebilmesi ancak aşkla mümkündür. Dolayısıyla her mahlukatta doğuştan aşk vardır. Aşk, insanla Rabbi arasında bir aracı ve sevgiliden başka her şeyi yakan bir ateştir. Aşk olmasaydı, varlıklar da olmazdı. O halde varlığı anlamak için tek başına akıl ve mantık yeterli değildir. Aşk olmadan hayatın mahiyeti kavranamaz. Aşk duygusu varlıklar içerisinde sadece insana mahsus bir özelliktir. İnsanın fitratına en uygun din olan İslâm ve bu dinin manevî atmosferinde tekevvün eden İslâm toplumu bu ilahî ve insanî duyguyu özellikle tasavvuf ilmi aracılığıyla insanın yaratılış amacına uygun bir şekilde işlemiş ve İslâm medeniyetinin müteharrik gücü haline getirmiştir. Kuran ve sünnette kavram olarak yer almasa da mefhum olarak var olan aşk metaforu sûfîlerin eserlerinde çok ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve bu duygu birçok sembolle ifade edilmiştir. Tasavvuf düşüncesine göre mahlûkatın yaratılış sebebi, Allah Teâlâ'nın bilinmek ve tanınmak isteği ve yaratıklarına karşı duyduğu muhabbetir. Dolayısıyla mahlûkatın varlık düzeyine çıkışı, Hâlık ile mahluk arasındaki muhabbet vesilesiyle olmuştur. Aşk sadece insana mahsus bir duygu olduğu için insan Allah'ın halifesi konumuna yükselmiştir. Aşk kavramı sûfîlerin düşüncesinde özellikle Ahmet Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet, Aşk, Muhabbet.

Giriş

Türk Tasavvuf Tarihi denilince araştırmacıların ilk aklına gelen sûfi, hiç şüphesiz Ahmed Yesevî'dir. Hoca Ahmed Yesevî (ö. 562/1167), XII. Yüzyılda yaşamış alim bir sûfidir. Bu asır, İslam beldelerinde tarikatların belli ölçüde yaygınlaştığı ve tasavvuf düşüncesinin olgunluk döneminin içinde olduğu, Horasan ve Orta Asya bölgelerinde de etkili olmaya başladığı bir dönemdir. Hatta bu asırdan iki asır önce, yani X. Asırda Karahanlılar devrinde Türklerin İslam'ı tanımasında ve onların da İslam'ı gruplar halinde kabul etmesinde, sûfi meşrepli insanların önemli bir rol oynadığı bilinen bir husustur.

Yukarıda ifade edilen rolü oynayan sûfîlerden biri olan Hoca Ahmed Yesevî, Kazakistan'ın eski ismi Yesi, şimdiki ismi Türkistan olan şehrinin yakınlarındaki Sayram beldesinde, sûfi meşrep bir ailenin bireyi olarak dünyaya teşrif etmişlerdir. Babası Şeyh İbrahim, alim ve sufi bir zat olup, Hz. Ali (k.v.) soyundandır. Yesevî, yedi yaşındayken ilk eğitimini babasından almıştır. Hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda akatarılan menkıbevi bilgilere göre, sûfîmizin gençlik döneminde aldığı tasavvuf eğitimi mitolojik bir içeriğe sahiptir. Kaynaklarda verilen bilgiye göre, dört yüz sene ömür sürdüğü ve sahabeden olduğu rivayet edilen Aslan Baba'nın, Yesi'ye gelip çocukluk devrini yaşayan Ahmed'i bulması, Hz. Peygamber'in (s.) kendisine verdiği hurmayı ona vermesi ve eğitimi ile meşgul olup irşad etmesi mânevî bir işaretle olmuştur. Ahmed Yesevî yaklaşık yirmi yıl bu zâtın özel irşad ve terbiyesi altında kalmıştır. Mürşidinin vefatından sonra Buhara'ya gitmiştir. (O dönem orası önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri konumundadır.) Orada, büyük alim ve sûfi Şeyh Yusuf Hemedanî'ye (ö. 535/1140) biat ederek onun manevî terbiyesi altına girmiştir. Ahmed Yesevî, Şeyh Yusuf Hemedanî'in gözetiminde din ilimlerinin eğitimini almış ve tasavvuf ilminin de inceliklerini öğrenerek çok kısa sürede seyr ü

sülûkünü tamamlayarak tarikat icazetini almış ve şeyhinin önde gelen halifeleri arasında yer almıştır. Şeyhinin yaptığı vasiyet üzere, vefatından sonra, halifeleri sırasıyla Abdullah Berki, Hasan Endaki, Ahmed Yesevî ve Ahdülhalık Gücdüvânî (ö. 575/1179 veya 617/1220) onun yerine postnişin olmuşlardır. Kendisine sıra gelince şeyhlik makamında bir süre görev yapan Ahmed Yesevî, nöbeti Abdulhalık Gücdüvânî'ye bırakıp memleketi Yesi'ye dönmüş, tarikatını orada yaymaya başlamış ve vefat yılı olan h.562/m.1167 ye kadar burada kalmıştır.²

Tabakat kitaplarına göre, Ahmed Yesevî büyük bir sûfi, Allah dostu, aşk ve irfan adamıdır. Tasavvuf tarihinin önemli kilit taşlarından birisidir. O, şeyhi Yusuf Hemedani'nin, gönlünde tutuşturduğu İslam meşalesini kendinden sonrakilere aktarmış ve yetiştirdiği aksiyoner müridlerini Asya ve Avrupa'nın içlerine kadar göndererek insanların gönlüne aşk ve muhabbet kıvılcımını atarak onların adalet, tevazu, birlik ve dirlik içerisinde yaşamalarını telkin etmiştir.

Bilindiği gibi prensiplerini Ahmed Yesevî'nin koyduğu Yesevîyye tarikatı, sülûk metodu olarak nefsanî yolu ve zikir olarak da zikir-i cehriyi benimsemiştir. Yesevî dervişler toplu zikir yaptıkları sırada zâkirin aşk ve muhabbeti ziyadeleşince, zikir yapan kişilerin nefes alıp verirken gırtlğından testere sesine benzer bir ses çıktığı görülmektedir. İşte onların bu zikirlerine, zikir-i erre, zikir-i minşari, gibi isimler verilmiştir. Diğer bir yoruma göre, zikir esnasında dervişlerden çıkan bu ses, sürekli kötülükleri emreden nefsin başına testere koyup onun arzu ve isteklerini biçiyormuş gibi bir haleti ruhiyenin oluşmasına neden olmaktadır.³

Yesevî tarikatı, Harezmsahlr döneminde, Kıpçak ve Oğuz kabilelerinin birçoğunda, başta Kübreviler olmak üzere diğer tarikat mensuplarından daha yaygın durumdaydılar. Çünkü Horasan bölgelerinde iskân eden Türkmenler arasında Yesevî dervişleri faaliyet göstermekteydiler. Aslına bakılırsa, Ahmed Yesevî, Türkistan bölgesinde ortaya çıkmış İslam'ı ilk tebliğ eden sûfi değildir. Çünkü ünlü sûfi Hallac-ı Mansur'un (ö. 309/922), ondan yaklaşık iki buçuk asır önce bu bölgelerde, dervişleriyle birlikte tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir.⁴ Araştırmalarını Hallac üzerine yoğunlaştıran Louis Massignon'a göre, Hallac Sünni bir sûfi olup Türkler'in İslam'a girmesini başlatan dini ve içtimai hareketin öncüsüdür.⁵ Ancak, Ahmed Yesevî'den önceki mutasavvıfların birçoğu eserlerini Farsça olarak kaleme almışlardır. Hâlbuki kuvvetli bir medrese tahsili gören, Ahmed Yesevî, çevresindeki insanlara İslâm'ı anlatmak ve tasavvufun inceliklerini öğretmek amacıyla sade bir dille ve halk edebiyatının üslubu olan hece vezniyle Türkçe şiirle irad etmiştir. İran edebiyatına vakıf biri olduğu halde, muhattap olduğu halk kitlesinin durumunu göz önüne alarak Fars dilini ve aruz veznini değil, onların daha kolay anlayacağı dili ve kullandıkları vezni kullanmıştır. Eserlerinde bölge halkının dilini kullanan Ahmed Yesevî, kısa zamanda isminin halkın arasında yankılanmasına sebep olmuştur. Bu yüzden, daha sonraki dönemlerde bile, hürmetlerin odağı haline gelmiştir.⁶

² Geniş bilgi için bk. Lamii Çelebi, *Terceme-i Nefehatü'l-Uns* (İstanbul: y.y., 1270), 411; Muhammed b. Abdullah Hanî, *Adâb*, çev. A. Hüsrevoğlu (İstanbul: y.y., 1980), 59; Kasım Kufralı, *Nakşbendiliğin Kuruluş ve Yayılışı* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1949), 19; Ethem Cebecioglu, "Hoca Ahmet Yesevî (ö. 562/1167)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993): 94-95.

³ Necdet Tosun, "Yesevîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 489.

⁴ Bk. Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatibu'l-Bağdadî, *Tarihu Bağdâd* (Kahire: y.y., 1931), 8: 120.

⁵ Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 380.

⁶ Eraslan, "Ahmed Yesevî", 2: 161.

Ahmed Yesevî'nin nesilden nesile aktarılan fikir ve düşünceleri günümüze, dini-ahlaki öğütlerden oluşan hikmetleri vasıtasıyla ulaşmıştır. Dini ve tasavvufi konulara dair prensiplerden oluşan bu hikmetlerde en çok dikkat çeken hususlardan birisi de işlenen konularda "aşk" mevzusuna ait konuların büyük çoğunluğa sahip olmasıdır. Bu nedenle makalemizde Divân-ı Hikmet'te yer alan "aşk" ile ilgili bazı hikmetler bağlamında Ahmed Yesevî'nin bu konudaki düşüncelerini ortaya koymaya çalıştık.

Bu kısa girişten sonra sûfîmizin aşk ile ilgili görüşlerine geçmeden önce bu kelimenin sözlük, literatür anlamları ve tasavvuf tarihi içerisinde ele alınışı ve değerlendirilişi üzerinde kısaca duralım.

Aşk Kelimesine Etimolojik Genel Bir Bakış

Bilindiği gibi, Arapça bir kelime olan aşk, "Işk" kökünden türemiş, sarmaşık manasına gelmektedir. Aşk, sevgi, aşırı derecedeki sevgi, iptila, tutkunluk gibi anlamları da içermektedir.⁷ Sarmaşık, bulunduğu yeri kapladığı gibi, aşk da girdiği kalbi hatta insanın bedenini öyle istilâ etmektedir. Mutasavvıflar "aşk"ı sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebi olarak tanımlanmaktadır. Aşk: Sevenin sevgilisinde kendini yok etmesi; âşkın yok, sadece maşûkun var olmasıdır.⁸

Diğer bir açıdan aşk, sevmenin ne olduğunu öğreten, feragat ve fedakârlığın yollarını gösteren, gönülleri odda yanmaya mutad eyleyen bir lütuftur.

Od ile korkutma vâiz bizi kim

*Gönlümüz bizim odda yanmağa mutad eyledi.*⁹

Aşk kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de zikredilmemektedir. Ancak İbnü'l-Arabi (ö. 638/1240) bu kelimenin Kur'an'da kinaye yoluyla ifade edildiğini belirtmektedir. Çünkü İbnü'l-Arabi'ye göre aşk, muhabbetin ifrat derecesidir.¹⁰ Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Yusuf (a.) ile vezirin hanımı arasında geçen olay anlatılırken: Şehirdeki kadınların "Azizin (vezirin) hanımı, onun (emrinde) olan (kölesi) genç delikanlıyı elde etmek istediğini, bunun nedenin de Aşk olduğunu, çünkü aşkın onun kalbine işlediğini ifade ettikleri belirtilmektedir.¹¹ Yine şu âyet-i kerime ile "... İman edenlere gelince onların Allah'a

⁷ Muhammed b. Mükerrem el-İfrikî el-Mısırî İbn Manzur, "Işk", *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Daru's-sâdir, ts.), 10: 251-52; Mustafa b. Şemseddîn, "Aşk", *Ahteri Kebîr* (İstanbul: Derseâdet, 1316), 2: 679; Mehmet Zeki Pakalın, "Aşk", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 1: 100.

⁸ Uludağ, "Aşk", *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), 58-59. Sevginin daha değişik derecelendirmeleri için bk. Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb b. Sa'd ez-Zür'i ed Dimeşki İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *Medaricü's-Salikin* (b.y: y.y., ts.), 3: 28-33; Abdu'l-Muin el-Melûhi, *el-Hübbü beyne'l-Müslimîn ven'-Nasârâ fi't-Tarihi'l-Arabi* (Bevрут: Darü'l-Künûzi'l-Edebiyye, ts.), 16; Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm, *Ahlak* (Kahire: y.y., 1992), 165-177.

⁹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 111-112.

¹⁰ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-'Arabî el-Hâtemî et-Tâî el-Endelüsî İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Osman Yahya (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1985/1405), 4: 104.

¹¹ (Yusuf 12/ 30) ayette geçen, "Kad şagafaha hubba" Razi'nin belirttiğine göre bu ibare, "sevgi onun derisinin içine girdi. Böylece de kalbine nüfuz etti." demektir. Razi bütün bunların, aşırı sevmek anlamına gelen "aşktan" kinaye olduğuna dikkati çekmektedir. Bk. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsirü'l-Kebir* (Tahran: Darü'l-kütübi'l-ilmivve, ts.), 18: 27. "Şagafa"nın anlamları için bk. Ebu Muhammed b. Ahmed el Ensari el-Kurtubi, *el-Camiu Li ahkami'l-Kur'an* (Kahire: Matbaatü Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1950), 9: 166-167; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *Keşşaf* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997), 2: 436.

muhabbetleri her şeyden güçlüdür...” (Bakara 2/165), sevginin en şiddetlisinden söz edilmekte ve o kâmil imanın belirtisi sayılmaktadır. Diğer bir ayette Rabb’imiz, müminlerin Allah’ı her şeyden çok sevdiklerini belirtmektedir (Tevbe 9/24). Hz. Peygamber (s.) ise Hz. Ömer’e, "Ben sana herkesten daha sevimli olmadıkça iman etmiş olamazsın"¹² buyurmuştur. Sûfiler bu ayet ve hadislerden hareketle sevgi ve aşkın tasavvufî eğitimdeki önemini çeşitli yollarla dile getirmişlerdir.

İslamî literatürde aşk, ilâhî ve beşerî olmak üzere başlıca iki anlamda kullanılmış, ilâhî aşka, genellikle “hakiki aşk”, beşerî aşka da “mecazî” veya “özürlü aşk” denilmiştir. İlâhî aşk, geniş ölçüde tasavvufî eserlerde ele alınmış, kelama dair bazı kaynaklarda ise mutasavvıfların bu aşk anlayışı tenkit edilmiştir. Diğer taraftan Kur’an ve sahih hadislerde aşk kelimesi; çoğunlukla hub ve muhabbet, bazen de meveddet kelimeleri ve bunların müştaklarıyla ifade edildiğinden, ilk dönemlerde mutasavvıfların büyük çoğunluğu, Allah sevgisini ifade etmek üzere Kur’an ve Sünnet’te yer alan hub ve muhabbet yerine aşk kelimesinin kullanılmasına karşı çıkmışlardır.¹³

Örneğin; Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) eserinde naklettiğine göre bu konuda şeyhi ve hocası Ebû Ali ed-Dekkak (ö. 405/1015) şöyle demektedir:

“Allah haddi aşmakla nitelendirilemez. Öyleyse aşk ile nitelendirilemez. Bütün mahlûkata ait sevgilerin hepsi toplansa da bir şahsa verilse, bu şahıs normal olarak Allah’ı sevmeye derecesine ulaştı diye hükmetmeyi hak edemez. Şu hâlde kul Allah sevgisinde haddi aştı denemez.” Bu sebeple "Allah kuluna âşık oldu" denemeyeceği gibi, kul da "Allah'a âşık oldu " diye tavsif edilemez. Bunun için aşk ret olunmuştur. Bu yüzden aşk Allah’ın sıfatı olamaz. Allah’ın kula veya kulun Allah’a âşık olması mümkün değildir.”¹⁴

Aynı şekilde Ebû’l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî (ö. 465/1072 [?]) sûfilerin aşk konusunda farklı görüşler taşıdıklarını belirtmekte ve bu görüşleri şöyle açıklamaktadır: Bir zümreye göre aşk sevgilisinden ayrı düşenin bir niteliğidir. Kul da Allah’tan ayrı kaldığına göre onun Allah sevgisine aşk demek câizdir. Buna karşılık; Allah hiçbir şeyden ayrı ve uzak bulunmadığına göre O’nun sevgisi aşk kelimesiyle ifade edilemez. Başka bir görüşe göre aşk sınırı aşma demek olduğu, Allah da sınırsız varlık olduğu için O’na duyulan sevgi hiçbir şekilde aşırı olamaz, dolayısıyla aşk diye adlandırılmaz. Hücvîrî, dayandıkları çeşitli gerekçeleri de sıralayarak müteahhirînin, Allah’a duyulan sevginin muhabbet terimiyle ifade edilmesi gerektiği, bunun yerine aşk kelimesini kullanmanın câiz olmadığı görüşünü benimsediklerini belirtir.¹⁵

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), İhyâ adlı eserinin “Kitâbu’l-mahabbe ve’ş-şevk ve’l-üns ve’r-rızâ” başlıklı bölümünde şöyle demektedir: Allah’ı tanıyan O’nu sever. Ma’rifet artıkça sevgide gelişir ve güçlenir. İşte bu sevgiye aşk denir. Sevginin bu şekilde aşk halini alması, kulun ma’rifette yetkinleşerek ilahi güzelliği idrak etmesinden ileri gelir, bu idrak artıkça aşkta güçlenir. Nitekim Hz. Muhammed (s.)’in

¹² Buhari, “İman”, 8-9; Müslim, “İman”, 60-70.

¹³ Örneğin, Hanbeli âlimlerden İbnü’l-Cevzî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım bu konuda en sert tepki ve eleştir getirenlerdendir. Geniş bilgi için bk. Uludağ, “Aşk” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1997), 4: 11-16; Ayrıca bk. Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed b. Ali, *Zemmü’l-hevâ* (Kahir: y.y., 1962), 458-465.

¹⁴ Ebu’l-Kasım Abdü’l-Kerim b. Havazin Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 499-500.

¹⁵ Ali b. Osman Cüllâbî Hücvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), 450; Ayrıca bk. Uludağ, “Aşk”, 4: 12.

Hira'da ibadete kapandığını gören Mekke müşrikleri, "Muhammed Tanrı'sına âşık oldu" demişlerdi. Gerçek âşık kalbindeki Allah sevgisine hiçbir varlığın sevgisini ortak etmez. Bu yüzden başka şeylere karşı duyulan sevgiye ancak mecaz yoluyla aşk denebilir. Çünkü ortağı olmayan, dolayısıyla ortaksız sevilebilen tek varlık Allah'tır.¹⁶

Tasavvuf tarihinin zühd döneminde hâkim olan duygu ve düşünce "korku ve hüzn" ve "muhabbet"tir. Bunlardan "korku ve hüzn ekolü" nün temsilcisi Hasan-i Basri; "muhabbet ekolü" nün temsilcisi ise Rabiâtü'l-Adevî'dir. Fakat tasavvuf düşüncesinde aşk kavramını ilk defa muhabbetten ayırarak ciddi bir şekilde inceleyen sūfînin Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) olduğu görülmektedir. Onun "Sevânihu'l-Uşşâk" adlı Farsça risâlesi özel olarak aşk konusunun işlendiği ilk eserdir. Aşkın hakîkati, âşıklar, mâşuk yolunda âşığın katlandığı sıkıntılar, aşk derdi ve bu derdin herkese verilmemiş olduğu gerçeği, aşk-melâmet ilişkisi, aşkın hüsn ve cemâl ile olan irtibatı başlıkları üzerinde durmuştur. Âşık ve mâşukun sıfatları, mâşukun âşık üzerindeki mutlak hâkimiyeti, tekebbür ve mezellet, aşk ve ayrılık, aşk ve kıskançlık eserin temel konularıdır.¹⁷ Aşkın özellikleri, belirtileri, tesirleri ve mertebelerinin kısa bölümler halinde ele alındığı bu risâlenin yaygınlık kazanmasından sonra aşk kavramı tasavvuf çevrelerince hararetle benimsenmiş ve Ahmed el-Gazzâlî'nin yaşadığı dönemi takip eden üç asır ilâhî aşk edebiyatının altın çağı olmuştur. Bu sebeple o, tasavvufî aşka ağırlık veren sūfîlerce, büyük kardeşi Ebû Hâmid el-Gazzâlî'den daha üstün tutulmuştur.¹⁸

Divân-ı Hikmet'te Aşk

İslam tasavvuf düşüncesinin en önemli kavramlarından biri olan "Aşk", Ahmed Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'in'de de sıkça rastladığımız ve tasavvuf anlayışını üzerinde yoğunlaştırdığı bir kavramdır. Tüm sūfîler gibi Yesevî de bir "aşk" adamıdır. Yesevî eserinde aşkın objesine dikkatleri çekerek, Allah ve Resulüne olan aşkı yani hakiki aşkı savunmuştur. Ona göre, aşk tıpkı iman gibi, Allah'ın insanlara bir lütfudur. Bu lütfu mazhar olanların içi aydın olup, nefisleri her türlü pislikten arınmıştır. İnsan ancak ilahi aşk ile benliğinden sıyrılıp Hakk'a kavuşabilir. Beşerî benliği ortadan kaldıran aşktır. Aşk ikiliği yok eder. Bu kadar yüce bir iksire sahip olan aşk, Yesevî'ye göre aynı zamanda devası olmayan bir derttir. Tahammülü zordur. Gerçek âşık, mihnetlere göğüs geren, onları zevk edinen, Allah için gözyaşı dökendir.¹⁹

Ahmed Yesevî, Allah sevgisinde erimiş ve bu sevginin motive edici gücü ile Orta Asya Türk muhitinin İslamlaşması için çeşitli hizmetlerde bulunmuş büyük bir aşk adamıdır. İçinde bulunduğu sosyal çevresine rağmen, yaşadığı toplumla bütünleşmiştir. Köylü, kentli herkesle diyalog kurabilmiştir. Onun İslam'ın esprisinde bulunan sevgi "aşk" boyutunu yakalaması, bir inkılabı neden olmuş iken, biz, neden hala "sevgisizlik" ummanında herkesi ötekileştirmekle meşgulüz?²⁰

Ahmed Yesevî, ölümsüz eseri Divân-ı Hikmet'inde şöyle seslenmektedir:

¹⁶ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazalî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (Mısır: y.y., 1358/ 1939), 2: 279-80.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Halil Baltacı, "Saf Aşkın Üstadı": Ahmed Gazzalî ve Tasavvuf Anlayışı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 14/32 (2013): 1-41.

¹⁸ Uludağ, "Aşk", 4: 12.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. İsmail Yakıt, "Hoca Ahmet Yesevî ve Türk Düşünce Tarihindeki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1994): 1-15.

²⁰ Cebecioğlu, "Hoca Ahmet Yesevî (ö. 562/1167)", 94-95.

*Aşkın eyledi Şeyda beni cümle âlem bildi beni,
Kaygım sensin gece gündüz, bana sen gereksin.*

.....

*Gözüm açtım seni gördüm, bütün gönlü sana verdim,
Akrabalarımı terk eyledim, bana sen gereksin.*

*Söylesem ben dilimdesin, gözleşem ben gözümdesin,
Gönlümde hem canımdasın, bana sen gereksin²¹*

Bilindiği gibi İslam düşüncesinde en önemli umde, Allah Teâlâ'ya iman, yani tevhittir. Bu yönüyle tevfid, küfrün ve şirkin insan nefesine ilişen, yer yer farkındalıktan uzak gizli hallerinden uzak oluşun bir göstergesidir. Bu göstergeyi sadece dil boyutundaki ifadesine hapsedip basite indirgemek, hakikati cümlelerin mantûkundan (lafz) ibaret görüp mefhûmunu ve maksûdunu önemsememek ve ciddiye almamak demektir. Dolayısıyla imanı ikrar boyutuna indirgemek, onu akıl ve kalpten tecrit edilmiş salt bir dil faaliyetine dönüştürmek anlamına gelir. Bu nedenle tasavvufî eğitimde bütün çaba ve gayretler her yerde ve her şeyde vahdete ulaşmak, kesrette vahdeti yaşamaktır. Bu da ancak tasavvufî seyr ü sülûk sonucunda ilahî aşkın bireyin kalbini istila etmesiyle mümkündür. Bu nedenle Ahmed Gazzâlî kelime-i tevhîdi iman bağlamında değerlendirip "Lâ ilâhe illallâh" cümlesinin sözde kalıp sadece dil ile ifade edilmekten ziyade kalp, sır ve rûhta yer bulması gerektiğine dikkat çekmektedir. Gazzâlî, sözü kabuğa, mânâyı öze; yine sözü sedefe, mânâyı ise inciye; diğer bir benzetme ile sözü bedene, mânâyı da rûha benzeterek, özü ve inciye kaybettiğimizde kabuğun işe yaramayacağına vurgu yapmaktadır.²² Yine büyük sûfilerden Ebû Tayyib Mağribî de, ibadetlerdeki saflığa, yani riyadan uzak halis taat ve ibadete ancak ve ancak tevhitteki saflık ile ulaşılabileceğini belirtmektedir.²³ Tevhitteki saflık ise ancak aşk boyutunda yaşanabilir. İşte Yesevî de yukarıda zikrettiğimiz hikmetleri ile aşkı, ezeli ve ilâhî bir hakikat olarak görmekte ve bütün mevcûdâtı ve tabii olarak insanı Hakk'a doğru çeken kuvvetin aşk olduğuna dikkatleri çekmektedir. Sûfilere göre aşk, ezelde neş'et eden ve Zât-ı Ehadiyyete ait bir hakikattir.

*Cennete gireyim cevelan eyleyim, ne hurilere nazar eyleyim
Onu bunu ben ne eyleyim, bana sen gereksin.*

*Hoca Ahmed benim adım, gece gündüz yanar odum,
İki cihanda umudum, bana sen gereksin.²⁴*

Makalenin girişinde de ifade edildiği gibi Ahmet Yesevî, herkesin kolayca anlayıp, severek okuduğu sade bir Türkçe kullanmıştır. O'nun açmış olduğu bu çığır kendisinden sonra da birçok sûfî

²¹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, ed. Mustafa Tatçı (Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016), 112.

²² Baltacı, "Saf Aşkın Üstadı": Ahmed Gazzâlî ve Tasavvuf Anlayışı", 19.

²³ Kuşeri, *Risale*, 98.

²⁴ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 113.

tarafında devam ettirilmiş ve böylece Türkçe'nin de bir edebiyat dili olduğu ispatlanmıştır. Anadolu'da gelişen tasavvufi halk edebiyatının da temelinde yine Yesevî'nin etkisini görmekteyiz. Yesevî'nin Anadolu'daki en meşhur takipçisi, hiç şüphesiz Yunus Emre'dir. Yunus Emre, yaklaşık üç asır sonra Yesevî'nin yukarıda zikrettiğimiz hikmetlerinden ilham alarak hemen hemen aynı duygu ve düşüncelerle Allah Teâlâ'ya duyduğu özlem ve aşkı şu dizeleri ile terennüm etmektedir.

Aşkın aldı benden beni

*Bana seni gerek seni
Ben yanarım dünü günü*

Bana seni gerek seni

Ne varlığa sevinirim

*Ne yokluğa yerinirim
Aşkın ile avunurum,*

Bana seni gerek seni

Aşkın, âşıklar öldürür

*Aşk denizine daldırır
Tecelli ile doldurur*

Bana seni gerek seni

Yunus'tur benim adım

*Gün geçtikçe artar odum
İki cihanda maksudum*

*Bana seni gerek seni.*²⁵

Tasavvufi terbiyede asıl amaç, salikin maksut ve mahubunu tek bir varlıkta toplamak, başka varlıklarla gönül bağıni koparmaktır. Bu da ancak salikin önce varlık benliğinden vazgeçip sonra gönül hanesini tevhidle doldurarak kalbinde ilahi aşk ateşini tutuşturmasıyla mümkündür. Yukarıda zikrettiğimiz mısralarla hem Ahmed Yesevî, hem de Yunus Emre hakiki aşka ulaşan bir salikin Allah Teâlâ'dan başka bir şeyi talep etmeyeceğini, hatta cennette Allah'ın (c.c.) müminlere ihsan ettiği birçok nimeti dahi gözlerinin görmeyeceği, tek amaçlarının onun cemalini müşahade olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü aşk dönüp bakmamayı gerektirir. Aynı düşünceleri Mevlânâ da bir şiirinde şöyle dile getirmektedir:

Güzeller güzeli Allah aşkından başka ne varsa hiçtir; Şeker bile yesen can çekişmektir.

*Hatta can çekişmek de ne? Ölüme uğramaktır. Abıhayata el atmamaktır.*²⁶

²⁵ F. Kadri Timurtaş, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul: y.y., 1972), 153.

²⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevi Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1990), I: 333-334, beyit, 3699, 3700.

Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Hallâc-ı Mansûr, Ebû Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908), Ebûbekir Şiblî (ö. 334/949) gibi sûfilerce temsil edilen aşk ve cezbe tarikinin mümessili Ahmet Yesevî Divân-ı Hikmet'in bir başka bölümünde şöyle seslenmektedir:

*Dertsiz insan, insan değil, bunu anlayın,
Aşksız insan hayvan cinsi, bunu dinleyin,
Gönlünüzde aşk olmasa, bana ağlayın,
Ağlayanlara gerçek Aşkımı hediye eyledim.*

*Aşk yâdını yere koysam, yer kaldırmaz;
Defter kılsam, diri oldukça, bitip olmaz;
Hakk'ı bilen, beyi, hanı, halkı bilmez;
O kulumu öz yolumda iki büklüm eyledim.²⁷*

Yesevî'ye göre ilahi aşk varlığın sebebi ve manasıdır. İnsanın gayesi kulluk yaparak Allah'a ulaşmak olmalıdır. Ancak insan, kulluğunu aşk ile yaparak benliğinden kurtulup Hakk'a kavuşabilir. Çünkü varlıklar içerisinde aşk gibi deruni bir tecrübeyi sadece insan yaşayabilir. Bu anlamda kendisini diğer varlıklardan ayıran deruni bir tecrübeden yoksun olan insan, yaratılış gayesinin farkına varamaz; âlemin hakikatini keşfedemez. Bu nedenle Yesevî, aşksız kişinin insan bile olmadığı kanaatindedir.

*Aşksız kişi insan değildir anlasanız,
Muhabbetsizler şeytan kavmi dinleseniz,
Aşktan başka sözü eğer söyleseniz,
Elinizden iman-İslam gitti olmalı.²⁸*

*Aşksız âdem hayvan sıfatlı, şaşırmıştır
Başı donup, özünü bilmeyip, sersemlemiştir,
Dünya arayıp, gece-gündüz ağlamaklıdır,
Dünya için ömrün yele satar olacak.²⁹*

Yunus Emre ise aynı mevzu ile ilgili şöyle seslenir:

*Aşksızlara verme öğüt öğüdünden alır değil
Aşksız âdem hayvan olur hayvan öğüt bilir değil³⁰*

²⁷ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 144.

²⁸ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 150.

²⁹ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 441.

³⁰ Timurtaş, Yunus Emre Divanı, s. 85.

Ahmed Yesevî'nin bu düşüncesinden hareketle, bazı sûfî görünümlü kimseler, bu düşünceden hareketle namazsız, niyazsız; kısaca ubudiyetsiz Allah aşkının sırrına ereceklerini iddia etmektedirler. Halbuki Yesevî, "Bir vakit namaz kılmayanın domuzdan farkı olmayacağını"³¹ dile getirerek, dini emirlere riayet hususunda ne derece hassas olduğunu göstermektedir. Şu da bilinen bir gerçek ki, Yesevî'nin irşad faaliyetleri sayesinde Türkler, Orta Asya'da bulunan bir takım batıl mezhep ve düşüncelerin tesirinden korunarak Ehl-i Sünnet itikadına bağlı bir İslâmî gelenek benimsemişlerdir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Yesevî, dini, itikadı ve fikri şahsiyetini, esas itibarıyla Yusuf-ı Hemedani gibi ilim ve fazilette, zühd ve takvada örnek, Sünni itikada ve şeri kurallara sıkı sıkıya bağlı bir müşşid-i kamilin tedris ve terbiyesi altında teşekkül ettirmiştir. Bu nedenle, müşşidi gibi kendisi de düşüncelerini Sünni akideye şer'i kurallara ve sünnet-i seniyyeye tam bir bağlılık esası üzerine bina etmiştir. Bunun içindir ki sûfimiz ilahî aşkın ancak kullukla gerçekleşebilir kanaatindeyiz.

*Hakk'a yanıp mü'min olsan, ibadet eyle,
İbadet eyleyen Hakk cemalini görür dostlar.
Yüz bin bela başa düşse, inleme
Ondan sonra aşk sırrını bilir dostlar.³²*

*Âşıkların işidir sûz ve güdâz,(Yanıp yakılma)
Âşıkların ihtiyaçları oruç, namaz,
Mahşer günü gözyaşdır Hakk'a niyaz,
Arif aşık derd ü elem çekti olmalı.*

*Âşıkların ağzı güler gönlü ağlar,
Allah için gözde yaşı bağırı biryar,
Canı zikreder, gönlü şükreder, fikri sevgili,
Allah dilerse kıl köprüyü geçti olmalı.*

*Âşıkları halk içinde yanıp ağlar,
Zahiren güler batınları yürek dağlar,
Ecel kovalayıp ölmek için belini bağlar,
Sevgilisine arz-ı halini dedi olmalı.*

*Âşıkları melametden kaçmaz olur,
Cahillere batın sırrını açmaz olur,
Her namerde inci-cevher saçmaz olur,
Özü okuyup kan zehir yuttu.*

³¹ Ahmed-i Yesevî, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 29-30.

³² Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 182.

*Pir-i Kamil'in sevdiği âşık hevası yok,
Yüz bin türlü ibadet eylese binası yok,
Ey dostlarım aşk derdinin devası yok,
Geceleri kalkıp Pir eteğini tuttu olmalı.³³*

Ahmed Yesevî, tasavvufi bir neşve içerisinde kulluğun, ihlas ve takvanın zirvesine ulaşmış, seyr-u sülûk mertebelerini aşmış, şeriat, tarikat ma'rifet ve hakikat mertebelerini kat etmiş, zahir ve batın ilimlerine vakıf gerçek bir Hakk dostu ve gönüller fetheden büyük bir velidir. Yukarıdaki dizeleri ile aşk ehlinin sahip olduğu vasıfları sıralamaktadır. Ona göre, âşık, zahiri halk ile, batını ise Hakk iledir. Aşk devası olmayan bir derttir. Bu nedenle ona tahammül zordur. Gerçek âşık, mihnetlere göğüs geren, onları zevk edinen, Allah için gözyaşı dökendir. O'nu yücelten temel hasletler işte bunlardır. Aslında yaratana kulluğun esası; ilâhî aşktan doğan imanın şekle bürünmüş halidir. Mevlânâ da ibadeti, sevginin bir göstergesi olarak dosta sunulan hediye ile sembolize etmektedir:

"Sevgi, düşünce ve mânâdan ibaret olsaydı senin oruç ve namazının zâhirî sûretleri de kalmaz, yok olurdu.

Dostların birbirlerine armağan sunmaları, dostluğa nazaran ancak görünüşe ait şeylerdir.

Fakat bu sûretle o armağanlar, gönüllerde gizli bulunan sevgilere şehadet eder.

Çünkü ey ulu kişi, zâhirî iyilikler gizli sevgilere şahittir."³⁴

Ahmed Yesevî'nin tasavvuf anlayışı, onun Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlılığıyla izah edilebilir. Gerçekten o, dinin emir ve nehiyleri dikkate alınmadan yürütülmek istenen bir tasavvufi seyr u sülûkü tamamen reddeder. Bu nedenle tasavvuf eğitimi esnasında şeriata sıkı bir bağlılıktan yana olduğunu, şeriatsız tasavvuftan veya tasavvufun önemseydiği aşktan söz edilemeyeceğini şöyle ifade etmektedir:

"Tarikata şeriatsız girenlerin

Şeytan gelip imanını alır imiş.

İşbu yolu pirsiz dava kılanların

Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.

Tarikata siyasetli mürşit gerek

O mürşide itikadlı mürid gerek

Hizmet kılıp pir rızasın bulmak gerek

Böyle âşık Hak'tan nasib alır imiş

³³ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 151.

³⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 1: 211.

*Aşk cevheri dipsiz deniz içinde gizli,
Candan geçip cevher alan oldu sevgili,
Heveskârlar âşıkım deyip, yolda kalan;
Dinlerini değersiz pula satar dostlar.”³⁵*

Sûfimiz Yesevî'ye göre, şeriatsız tarikat olmayacağı gibi, tarikat eğitiminin bir başka şartı da mürşittir. Yesevî, mürşide tam teslimiyet gösterip ona hizmette kusur etmeyen müridin, hakiki aşka vasıl olacağına dikkatleri çekmekte ve onun kolay elde edilemeyeceğini çeşitli teşbih ve meteforlarla izah etmektedir.

*Âşıklığın davasını güden kişi,
Maşuk'undan zerre gafil olduğu yok,
Aşk incisi dipsiz deniz içinde gizli,
Candan geçmeyince o inciden aldığı yok.³⁶*

*Aşkın derdi tene girse, nefsi bozar,
Hakk'a âşık aziz candan gönül uzar,
Âşıkların pak ruhları Arş'ı gezer,
Gözlerini Hakk'a diker, dostlarım ha.³⁷*

Nasıl ki âşkın maşûkundan gafil olduğu düşünülemez ise aynı şekilde hakiki aşka ulaştığını beyan eden kimsenin de Allah'tan gafil olması, onun emir ve yasaklarına bigâne kalması mümkün değildir. Fakat aşk incisini kolay kolay elde etmek mümkün değildir. O, denizin derinliklerinde saklı bulunan sedefin içindeki inci gibidir. Zorluklara katlanılmadan yani tasavvufi eğitim olan seyr ü sülûkün onca mihneti çekilmeden hakiki aşkın elde edilmesi mümkün değildir.

Sonuç

XII. yy. sûfîlerinden olan Hoca Ahmed Yesevî, Pîr-i Türkistan lakabıyla şöhret kazanmış ve öğretileriyle Türklerin hem Müslüman olmasında hem de dinî anlayışlarının şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuştur. Onun görüş ve düşünceleri, dinî-tasavvufi-ahlaki öğütleri vasıtasıyla günümüze kadara gelmiştir. “Hikmet” adı verilen bu nasihatleri, *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinde toplanmıştır.

Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinde ilahi aşk ve onunla ilgili mevzular, oldukça geniş bir şekilde yer almış, hatta eserin neredeyse tamamına yakın bir kısmı bu konulara odaklanmıştır. İlahî aşk diğer sûfîlerde olduğu gibi Ahmed Yesevî'de de tevhidin/birliğin dolayısıyla imanın temelidir. Çünkü

³⁵ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 189.

³⁶ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 243.

³⁷ Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 429.

aşkta kesretten vahdete doğru giden bir seyir vardır. Aşkın nihayeti, maşukla aradaki tüm engelleri ortadan kaldırarak onunla bir olmak, birliğin hakikatine ulaşmaktır. İnsan ancak ilahi aşk ile benliğinden sıyrılıp Hakk'a kavuşabilir. Beşerî benliği ortadan kaldıran aşktır. Aşk ikiliği yok eder. Aşk Hakk'a kavuşmanın yegâne yoludur. Ancak aşk ehli olmak, nefisle mücadele etmeyi, dünyadan ve dünyevi her şeyden vazgeçmeyi gerektirmektedir. Bu da tasavvuf kültüründe seyr-u sülûk adı verilen ve bir mürşit rehberliğinde gerçekleştirilen manevi eğitim yoluyla sağlanmaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Yesevî, Ehl-i Sünnet inancına bağlılığı esas alan, şeriata bağlılıktan taviz vermeyen, sünnet-i seniyyeye dört elle sarılan, bununla birlikte aşırılıklardan uzak, hayatın ve toplumun gerçeklerini asla göz ardı etmeyen ve dünya-ahiret dengesini gözetken bir tasavvuf ve tarikat anlayışına ve bu anlayışın sonucu ortaya çıkan aşkın gerçek anlamda insanı olgunlaştırıp Hakk'a kul yapıp onu abdiyyet makamına yükselteceği görüşüne sahiptir. Kısaca ifade edecek olursak; Ahmed Yesevî, âşıklar silsilesinin sağlam bir halkası olarak bizlere ışık tutmaya ve yol göstermeye devam etmektedir.

Kaynakça

Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (1931). *Tarihu Bağdâd*. 8 Cilt. Kahire: y.y.

Baltacı, Halil (2013). Saf Aşkın Üstadı: Ahmed Gazzalî ve Tasavvuf Anlayışı. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 14/32 (2013): 1-41.

Buhârî, Muhammed bin İsmâil bin İbrahim bin el-Muğîre el-Cu'fî. (1413/1992) *Sahîhu'l-Buhârî*. 9 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Cebecioğlu, Ethem (1993). Hoca Ahmet Yesevî (ö. 562/1167). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993): 87-132.

Eraslan, Kemal. (1989). Ahmed Yesevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 159-161. Ankara: TDV Yayınları.

Eraydın, Selçuk (1981). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (1358/1939). *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*. 4 Cilt. Mısır: y.y.

Gölpınarlı, Abdülbaki (1990). *Mesnevi Tercümesi ve Şerhi*. 6 Cilt. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Hanî, Muhammed b. Abdullah (1982). *Adâb*. Çev. Ali Hüsrevoğlu. İstanbul: Erkam Yayınları.

Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî (1982). *Keşfu'l-Mahcûb*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said (1992). *el-Ahlak*. Kahire: y.y.

İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb b. Sa'd ez-Zür'i ed Dimeşki. (ts.). *Medaricü's-Salikin*. b.y.: y.y.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem el-Afrikî el-Mısırî. (ty.). İşk. *Lisânü'l-Arab*. 10: 251-52. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-sâdir.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-'Arabî el-Hâtemî et-Tâî el-Endelüsî. (1985/1405). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Thk. Osman Yahya. 14 Cilt. Mısır: el Mektebetü'l-Arabiyye.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (1962). *Zemmü'l-hevâ*. Kahire: y.y.

- Kufralı, Kasım (1949). *Nakşbendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Kurtubi, Ebu Muhammed b. Ahmed el Ensari (1950). *el-Camiu Liahkami'l-Kur'an*. 24 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısıriyye.
- Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdü'l-Kerim b. Havazin (1981). *Kuşeyri Risalesi*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Lamii, Çelebi (1270). *Terceme-i'Nefehatü'l'Uns*. İstanbul: y.y.
- Melûhi, Abdu'l-Mu'în. (ts.). *el-Hübbü beyne'l-Müslimîn ve'n-Nasârâ fi't-Tarihi'l-Arabi*. Beyrut: Darü'l-Künûzi'l-Edebiyye.
- Mustafa b. Şemseddîn (1316) *Ahteri Kebîr*. 2 Cilt. Derseâdet: y.y.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. (1983) *Sahîhu'l-Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Beyrut: y.y.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Aşk. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1: 100. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Razi, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. (ts.) *Tefsîrü'l-Kebir*. 15 Cilt. Tahran: Darü'l-Kütübi'l-İlmivve.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1972). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: y.y.
- Tosun, Necdet (2013). *Yesevîyye. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 487-490. Ankara: TDV Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (1991). *Aşk. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 11-17. Ankara: TDV Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (1997). *Hallâc-ı Mansûr. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 377-381. Ankara: TDV Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (1991). *Aşk. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. 58-59. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Yakıt, İsmail (1994). *Hoca Ahmet Yesevî ve Türk Düşünce Tarihindeki Yeri. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, 1-15.
- Yesevî, Ahmed (2016). *Dîvân-ı Hikmet*. Haz. Hayati Bice. Ed. Mustafa Tatcı. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Yesevî, Ahmed (1991). *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Haz. Kemal Eraslan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer Muhammed. (1424/2003). *Tefsîrü'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîye.